

Vitenskap og psykologi / Fagartikkel

Tidsskrift for Norsk Psykologforening, Vol 45, nummer 5, 2008, side 555–562

Barns erfaringer med konfliktfylte samlivsbrudd: Problemforståelse og følelsesmessige reaksjoner

Per Arne Rød

Høgskolen i Bergen

Tor-Johan Ekeland

Høgskulen i Volda

Frode Thuen

Universitetet i Bergen

Barn berøres ulikt av foreldrenes samlivsbrudd. Når bruddet er konfliktfylt, er risikoen stor for at barna får det vanskelig i årevis etterpå.

I takt med stigende skilsmissemfrekvens i de senere tiårene har det skjedd en betydelig økning i interessen for hva samlivsbrudd medfører for barna som blir involvert – både i den offentlige debatten og innenfor forskningen. Mye av forskningen har foregått i USA, og her har det vist seg i en lang rekke undersøkelser at som gruppe kommer barn av skilte foreldre noe dårligere ut på ulike psykososiale faktorer enn barn som vokser opp uten slike erfaringer (Amato, 2001; Emery, 1999; Wallerstein & Kelley, 1980; Wallerstein, Lewis & Blakeslee, 2000). Også undersøkelser fra nordiske land har påvist lignende tendenser når det gjelder aggresjon og antisosial atferd, skoleprestasjoner og psykiske helseproblemer (Bleidablikk og Meland, 1999; Hansagi, Brant og Andreasson, 2000; Nævdal & Thuen, 2004; Breivik & Olweus, 2006). Det finnes likevel undersøkelser som viser at barn også kan få det bedre etter at foreldrene flytter fra hverandre (Ahrons og Rogers, 1987; Øberg og Øberg, 1987; Moxnes, Haugen og Holter, 1999).

Konflikter mellom foreldrene etter bruddet synes å være en av de viktigste risikofaktorene for problemutvikling hos barna. Det gjelder særlig dersom foreldrene har store og vedvarende konflikter som barna trekkes inn i. Konflikter er i seg selv et utbredt fenomen i forbindelse med samlivsbrudd. Disse er ofte knyttet til barna i en eller annen forstand, selv om konflikter i parforholdet også kan ligge bak. Det typiske er konflikter om hvor barna skal bo, hvor mye samvær det skal være med den av foreldrene barna ikke bor sammen med, praktiseringen av samværsordningen og barnebidragets størrelse. I en undersøkelse blant norske fedre og mødre uten daglig omsorg for sine mindreårige barn oppgav 56 prosent at de i perioder etter bruddet hadde hatt store konflikter med den andre forelderens om barna. En av tre rapporterte dessuten at de seks år etter bruddet ennå hadde konflikter. For 10–15 prosent av utvalget var disse pågående konfliktene av betydelig intensitet (Thuen, 2004).

Til tross for at mange barn berøres av foreldrenes konflikter etter samlivsbrudd, og at

denne typen konflikter utgjør en klar risiko for barnas psykososiale utvikling (Amato & Keith, 1991; Borrine, Handal, Brown & Searight, 1991; Emery 1999), finnes det lite forskning som har prøvd å belyse hvorfor slike konflikter er så skadelige, og hvordan barna selv opplever foreldrenes konflikter. Kunnskap om dette er nyttig for fagfolk som møter barn i slike livssituasjoner. Den er også et viktig grunnlag for at vi skal kunne utvikle en skilsmissepraksis i vårt samfunn som så langt det er mulig beskytter barna mot varige psykososiale skader av foreldrenes brudd.

Hensikten med den foreliggende undersøkelsen var å undersøke barns erfaringer av foreldrenes konflikter. Vi ønsket å belyse hvordan barna forsto og fortolket konfliktene, og hvordan de selv reagerte på dem. Det er ikke de antatt «normale» konfliktene vi har undersøkt. Barna som inngikk i undersøkelsen, hadde alle vært del av en barnefordelingssak som hadde vært ført for domstolen. Det er ingen statistikk over antall barnefordelingssaker som behandles av retten per år, men flere undersøkelser tyder på at om lag 10 % av foreldrene som går fra hverandre, får barnefordelingen avgjort av domstolene (Moxnes, 2001; Skevik & Hyggen, 2002; Skjørten, 2005). Siden saker som bringes inn for domstolen, vanligvis er de mest intense og fastlåste konfliktene, hadde vi altså å gjøre med barn av foreldre med høyt konfliktnivå.

I artikkelen redegjør vi først for hvordan undersøkelsen ble gjennomført. Deretter viser vi hvordan intervjuene er systematisert og analysert. Med utgangspunkt i sentrale funn drøfter vi hvordan barnas beretninger kan forstås, og hva de kan innebære. Artikkelen vil ikke berøre data fra intervjuene med barnas bostedsforeldre eller data om barnas erfaringer med foreldrenes nye partnere og stesøsken og halvsøsken.

Metode

Formålet med undersøkelsen var å få tilgang til barns opplevelsesverden, deres subjektivitet. Vi valgte derfor intervju med en kvalitativ tilnærming.

Utvalg og seleksjon

Rekrutteringen av informanter ble gjennomført ved at vi tok kontakt med advokater i ett fylke som fører samlivssaker for domstolen, med forespørsel om advokatene kunne videresende brev med informasjon og forespørsel til aktuelle familier. Siden noen undersøkelser tyder på at fedre følger opp barna etter et samlivsbrudd dårligere enn mødre (Breivik & Olweus, 2006), ba vi advokatene om både å velge ut familier der barna bodde med mor, og familier hvor far hadde den daglige omsorgen. Fem fedre og syv mødre hadde daglig omsorg for barna. Vi ønsket dessuten variasjon med hensyn til tid siden saken siste gang ble behandlet i domstolen. Til sammen 18 barn og ungdommer – ni gutter og ni jenter – i alderen 11 til 19 år fra 12 familier deltok i undersøkelsen. Ut over våre brev til utvalgte advokater hadde vi ingen innflytelse på barneutvalget. Da vi hadde fått barn fra 12 familier, avsluttet vi utsendingen av brev til advokatene. Fordelingen på aldersgruppene var syv barn i alderen 11–13 år, syv i alderen 14–16 år og fire i alderen 17–19 år. Også tiden siden siste rettssak (noen hadde flere enn en rettssak) var godt fordelt på tidsintervallene 0,5–2 år, 2–4 år og 4–8 år.

Intervjustrategi

Intervjuene ble gjennomført ved at den av foreldrene barna bodde med, ble intervjuet først. Hensikten med foreldreintervjuene var å spørre om deres syn på barnas erfaringer og gi oss et grunnlag for å validere faktaopplysningene fra barneintervjuene. I 11 av 12 familier valgte familiene at intervjuene skulle foregå i eget hjem, mens en familie valgte å ta intervjuet på vårt kontor. I alle familiene ble barna deretter intervjuet alene. I de familiene hvor det var flere barn i den aktuelle alderen, ble disse intervjuet separat. Ved å vektlegge en trygg intervjusituasjon, antok vi at også de yngste barna var i stand til å følge en «voksen» dialog. Det vil si at barna kan tenke hypotetisk, og dermed i mulige alternativer. Flere barn viste i løpet av intervjuene gjennom mimikk og gråt at det var vanskelig å fortelle om hva de hadde opplevd. Det ble da viktig å balansere et forskningsmessig og et terapeutisk samarbeid, noe som innebar at barnas følelsesuttrykk ble tatt imot og gitt tilstrekkelig tid, før det ble stilt nye spørsmål til nye temaer. På samme vis ble det viktig å sikre at intervjuene ble avsluttet når barna var i emosjonell balanse. Etter intervjuene var det en oppsummering med barn og forelder sammen. I disse samtalene ble det understreket at den enkelte kunne få lese og eventuelt korrigere sitt intervju, og at de gjerne måtte kontakte intervjuer eller prosjektleder om spørsmål eller kommentarer til undersøkelsen, samt at intervjueren kunne ta kontakt med dem for supplerende eller avklarende formål.

Materiale som er egnet til å utforske opplevelser og konstituerende prosesser, er beretninger om hendelser som strekker seg over tid, slik at individets ordning av hendelser, motsetninger og sammenhenger kan framstå (Haavind, 2000). Intervjuguiden i denne undersøkelsen ble derfor strukturert slik at vi inviterte til beskrivelser av tiden i familien før, under og etter rettsaken. I tråd med narrativ tradisjon (Bruner, 1987; Polkinghorne, 1996), hvor hensikten er å være kreativ og søke åpninger framfor å prøve å få fram en nøyaktig forståelse av hva som har hendt, ble barnas beskrivelser og oppfølging av disse strukturerende for intervjuene. For to barn som ga knappe beskrivelser av sine erfaringer, ble det også benyttet livsformsintervju (Haavind, 1987), en metode der en sammen med informanten går detaljert igjennom hendelsesforløpet en vanlig hverdag.

Det ble lagt vekt på forskningsetiske hensyn i de ulike delene av forskningsprosessen. Målet var at undersøkelsen i beste fall skulle gagne deltakerne og ikke på noen måte skade dem. Anonymitet og konfidensialitet var viktige hensyn. Deltakerne ble derfor registrert med psevdonym. For ytterligere å sikre konfidensialitet ble det etter avtale med noen barn og foreldre endret alder eller kjønn dersom barna skulle siteres. Alle intervjuene ble tatt opp på lydbånd. Det transkriberte materialet ble tilbudt deltakerne for gjennomlesning og eventuell korrigerings. Bare noen få av dem tok imot tilbudet.

Analyse

Å analysere kvalitative data er å stille spørsmål til materialet. Analyseheten i denne artikkelen er barnet i den nye familien. Analyseprosessen har pågått siden prosjektstart. Men analysen er også et spesifikt og omfattende arbeid, ved at innsamlede data trinn for trinn systematisk gjennomgås. Kvale (2005) advarer mot for omfattende tekstmateriale. På den andre siden kan det hevdes at et stort

materiale representerer en bredde som i denne sammenhengen vurderes å være hensiktsmessig for formålet å søke fellestrekk i barnas erfaringer.

Alle intervjuene ble transkribert fra lydbåndopptak til skriftlig form. Siden hensikten med studien var å få konkrete beskrivelser av barnas belastende erfaringer, valgte vi å transkribere så nøye som mulig. Etter gjennomgåelse av hele det transkriberte materialet, 602 sider, ble dataene analysert. Helhetsbildene som først viste seg, bar preg av at **nesten alle barna hadde belastende erfaringer**. Organisering, filtrering og redusering av materialet fulgte i hovedsak prosedyrene i Giorgis fenomenologiske metode (Giorgi, 1985). Det utvalgte tekstmaterialet ble systematisk gjennomgått for å identifisere meningsbærende enheter – tekst som ivaretok vesentlige kjennetegn fra de utvalgte temaene. Innholdet i de meningsbærende enhetene ble abstrahert med sikte på å fange opp og klassifisere enheter som hadde sammenheng med de opprinnelige temaene. Kodene ble gjennomgått for å se til at de representerte fenomener av sammenlignbar karakter/ samme klasse. Til sist forsøkte vi å sammenfatte betydningen av det vi var kommet fram til.

Egen forforståelse var preget av resultater fra tidligere forskning, jamfør. innledningen. Selv om de fleste undersøkelsene tyder på at disse barna som gruppe er mer risikoutsatt enn andre barn, var det usikkert om dette ville vise seg i denne undersøkelsen. Undersøkelsen kunne bare fange opp følelsene på intervjutidspunktet. Samtidig var det viktige å få kartlagt dem, uavhengig av når og hvordan samlivsbruddet konkret hadde foregått. Barnas minner og forestillinger, samt livserfaringer før og etter bruddet, var medvirkende til de følelsene de nå satt igjen med. Forestillingene om tiden før, rundt og etter barnefordelingen var barnas oppsummerte bilder av denne tidsperioden. Svar på spørsmål om hvordan de opplevde ulike situasjoner, må derfor forstås ved at filteret «levd liv» sorterte og reformulerte opplevelsene.

Fordi en kan legge til grunn en antagelse om at barnas erfaringer med samlivsbrudd og rettssaker hadde vært situasjoner med emosjonelle belastninger, valgte vi generell emosjonsteori (Ben-Ze'ev, 2000) som den teoretiske referanserammen for fortolkning av resultatene. Dette innebærer en analyse der en er særlig opptatt av barnas affektive opplevelse. Affektive fenomener blir gjerne inndelt i fire kategorier: emosjoner, sinnsstemninger, sentiment og affektive trekk. Ben-Ze'ev påpeker at det ofte vil være urimelig å sette absolutte skiller mellom emosjoner, sentiment og sinnsstemninger. I fortsettelsen vil vi bruke begrepet følelser som samlebegrep.

Resultater

Barnas beskrivelser domineres av følelsesmessige reaksjoner på samlivsbruddet. Det er ulike vektinger og nyanser i beskrivelsene, men gjennomgående er det at barna har hatt markerte følelsesmessige reaksjoner. Følelser er de første signaler om hva som er en passende måte å reagere på under usikre omstendigheter, og de har derfor en viktig indikativ funksjon. Barnas opplevelser i denne undersøkelsen kan grupperes som opplevelser preget av henholdsvis aggressive følelser, engstelige følelser, depressive følelser og følelser innenfor spekteret skam-skyld. Barnas subjektive opplevelser ble kodet etter ulike emosjonsdimensjoner og diskriminert ut fra et

psykologisk perspektiv. Barnas dagligdagse uttrykksmåter ble omdannet til et psykologisk språk, med vekt på de fenomenene som ble studert. De identifiserte følelsesenheter framkom som hovedbilder av de opplevelsestemaer barna hadde beskrevet. For å illustrere opplevelsestemaene er eksempler fra noen av barna tatt med.

I det følgende angir parentes barnets alder da foreldrene (siste gang) hadde barnefordelings sak for domstolen. Informantenes uttalelser er bearbeidet til hele setninger.

Aggressive følelser

For de fleste barna var aggressive følelser i hovedsak rettet mot en av foreldrene. En gutt på 19 (13) år hadde erfart at hans mor tok den yngre broren med seg da hun flyttet ut av hjemmet. *Gutten savnet broren og reagerte sterkt på sin mors atferd: Han føles ikke som min bror lenger, men han er jo det. Skulle gjort mye for å få kontakt igjen, men det er min mor, det. Min mor har smittet han med alle slags vonde tanker om oss. Det er min mor som rett og slett har forgiftet han. Min bror har jo ingen grunn til å ha noe imot meg. Jeg kan ikke se at min mor har noe som helst god innvirkning på min lillebror.*

Guttens aggresjon innebærer en negativ evaluering av handlinger moren har foretatt. Handlingene opprører ham, og han opplever dem som uvennlige og sterkt ufortjent. *Guttens erfaringer er at moren hindrer han i å ha kontakt med broren, og at broren er manipulert til en negativ forståelse av far og han selv. Guttens følelser overfor sin mor går i retning av hat. Mens sinne er en direkte reaksjon på en handling, er hatet i sterkere grad knyttet til synet på den andre som et dårlig menneske (Ben Ze'ev, 2000). Sinnet medfører at vi ønsker å ta igjen og hevne den handlingen vi er utsatt for. Hatet fører til at vi ønsker at den vi hater, ikke eksisterer. Hatet kan karakteriseres som en generell negativ holdning mot noen. Den vi hater, opplever vi som ond på en grunnleggende måte.*

Opp mot de negative beskrivelsene av sin mor ga gutten sterke positive beskrivelser av faren. Han hevdet at det eneste negative var at faren var så godtroende at han trodde det var mulig å snakke fornuft med guttens mor. Gutten selv var tydelig når det gjaldt samtale med moren, jf.: Men det har jo aldri vært håp i det hele tatt – hun har vært riv, ruskende gal! Guttens uttalelser tyder på at han respekterer farens valg og tillegger ham gjennomgående gode hensikter. Troen på farens gode motiver er så sterk at han diskvalifiserer de som måtte mene noe annet. De positive følelsene for faren framstår særlig sterkt ved guttens kontrasterende opplevelser av moren. *Følelsene for henne går i retning av avsky og forakt.* Avsky er som ved hat en generell negativ evaluering av noen. Den vi avskyr, har vi sterke aversjoner mot, fordi vi opplever at vedkommende har grunnleggende uattraktive trekk. Forakt innebærer et moralsk element, der vi ikke gir den andre noen verdi (Ben-Ze'ev, 2000). Foraktfølelsene er rettet mot en persons totale personlighet eller noen sider ved personen. Forakten er ikke bare kognitiv, men også en negativ evaluering av den vi forakter, og en positiv evaluering av vår egen merverdi. For denne gutten er det broren han ønsker å få kontakt med. Hans følelser overfor moren preges av ubehag og ingen ønsker om videre kontakt. Forakten overfor moren markerer

avstand til henne og en relativt varig tilstand.

Andre barn hadde aggressive følelser både til en av foreldrene og til dommeren, jf.: *Jeg skjønner jo hvor ille det er før jeg kommer til han. Men så tenker jeg ikke, tror det bare er helg når jeg drar bort dit. Men det er alltid like jævlig. Så kan en dommer likevel bestemme, han som aldri har møtt oss, aldri har snakket med oss, bare hørt to voksne stå og fortelle. Han stolte ikke på psykologene. Det er veldig, veldig urettferdig. Det er jo barnas ord som skal telle mest. Det er de det handler om (jente 14 (6) år). Flere av barna beskrev hvor sinte de hadde vært etter domsslutningen og hvor urettferdig de opplevde avgjørelsen. Aggresjonen mot dommeren og retten hadde de uttrykt gjennom ord og tegninger, eksempelvis *stenge dommeren og de inne i skogen, slik at de aldri kom ut* (gutt 11 (3) år). Sinnet mot rettens avgjørelse sto i forhold til motviljen mot samvær med den ene forelderens. Barna framhevet motsigelsen i forelderens krav om samvær, når de selv ikke ønsket slikt samvær. De aggressive følelsene mot forelderens krav beskrev de som resultat av forelderens påtrengende krav om gjennomføring av samværsordningen. Barna var oppgitte over at forelderens ikke var villig til å endre samværsordninger som var til betydelig belastning for dem. Mens flere av barna uttrykte sin støtte til bostedsforelder, ble samværsforelder utdefinert som del av barnets familie, jf.: *Det er han vi ikke liker, men vi drar gjerne bort til hans sted. Men da går det ikke at han er hjemme. Hos han føler jeg at jeg kan ikke være meg selv. Hvis du er i familie med noen skikkelig, så skal man kunne være seg selv. Med han vil jeg ikke være i familie* (gutt 11(3) år).*

For barna som viste aggressive følelser overfor samværsforelder og overfor dommeren, gjaldt det at de følte seg dobbelt krenket – krenket av forelderens og krenket av retten og dommeren. Barna opplevde det dypt urettferdig at dommeren påla dem et samvær med en forelder de avskydde. De opplevde rettens beslutning som grunnleggende urettferdig ved at dommeren ikke hadde hørt deres mening. Barna opplevde seg oversett i en sak der de selv var hovedperson. Når dommeren dessuten ikke trodde på psykologenes vurdering, innebar det først å bli trodd på av en del av rettssystemet, før en annen del indirekte mistrodd dem. Aggresjonen kan derfor ses på som en følelse av håp som ble erstattet av en følelse av svik. De aggressive følelsene mot dommeren viste seg hos barna både gjennom ord, tegninger og beklagelser overfor omsorgsforelderens. Aggresjonens styrke mot en av foreldrene viste barna blant annet ved å utdefinere dem fra sin familie. De voldsomme følelsene mot en av foreldrene karakteriseres hos noen av barna som en generell negativ holdning, med andre ord i retning av hat. Følelsene framsto ikke som en spontan reaksjon på en eller noen spesifikke handlinger som barna prøver å ta igjen mot. Barnas ønske var å skape maksimal avstand til den ene forelderens.

Det er først og fremst barnas aggressive følelser overfor en av foreldrene som preger beskrivelser av hvordan de har det. Robert Emerys undersøkelser fokuserer på familierelasjoner og barns mentale helse. Emery (1999) bruker begrepet psykologisk smerte om opplevelser, tanker og følelser som ikke er uttrykk for psykiske problemer eller skjevutvikling, men som likevel reduserer ens livskvalitet. Mens Emery i sin undersøkelse bruker barnas mer «ytre» beskrivelser som grunnlag for sine konklusjoner, som sinne mot foreldrene, ga barna i denne undersøkelsen

uttrykk for sine direkte følelsesmessige opplevelser. Aggresjonen barna uttrykte, var følelser i intensitet og varighet betydelig ut over det som er å forvente av at mor og far har skilt lag.

Engstelse

De fleste barna beskrev situasjoner i forbindelse med samlivsbruddet der de har hatt bekymringer og blitt redde. En av guttene sa at han mange ganger hadde hatt problemer med å sove. Dette gir indikasjoner på følelser som har med engstelse å gjøre. Og noen av barna fortalte om hendinger der de hadde vært svært engstelige. Situasjonene som skapte engstelse, var imidlertid ulike i forhold til barnas fysiske nærvær til konflikten mellom foreldrene. Derfor vil flere av barnas erfaringer bli referert. Noe av engstelsen hadde karakter av akutt frykt, et intenst ubehag i forbindelse med konkrete situasjoner. En jente på 12 (11) år fortalte blant annet om en konfliktsituasjon som oppstod etter at retten hadde bestemt samværsordningen: *Pappa kom ikke og hentet oss. Vi hadde pakket og var klar. Pappa ringte fra politiet: Hvis han ikke fikk barna den helgen, så skulle politiet komme og hente oss. Jeg ble redd, det var jeg som tok telefonen. Etterpå ville pappa slå mamma, han var veldig sint. Jeg ropte: ikke slå mamma. Ute på tunet var jeg redd for at pappa skulle kjøre på mamma.* Den samme jenta husket også tidligere krangler mellom foreldrene. Foreldrene hadde ropt og smelt med dørene. Når jenta ba dem holde opp, fikk hun beskjed om ikke å blande seg inn. Hun fortalte også om episoder der faren hadde stengt henne inne på et rom, slått av lyset i rommet og låst døren.

En annen jente på 16 (10) år hadde også erfaringer fra at hun ble direkte involvert i selve krangelen mellom foreldrene. Hun hadde opplevd å stå gråtende midt mellom foreldrene, men foreldrene overså henne. Hendelsene gjenopplevde hun fortsatt gjennom mareritt. Hun fortalte at hver gang hun var syk, så hørte hun kranglingen til foreldrene.

Mens Emery (1999) i sine undersøkelser fant at barna var bekymret for sine foreldre og selv fryktet å bli forlatt, beskriver barna i denne undersøkelsen sin engstelse i forbindelse med konfliktsituasjoner før, under og etter foreldrenes samlivsbrudd. Konfliktopplevelsene fra tiden da foreldrene bodde sammen, preger barna, og de opplever at konfliktene etter samlivsbruddet gjentar seg eller framstår på nye måter. Flere av barna har engstelige reaksjoner utenom konfliktsituasjonene. Selv årsaksforklarer de engstelsen med foreldrenes samlivskonflikt. Noen av barna registrerer hvor og når de engstelige følelsene forekommer, men kjenner seg maktesløse med hensyn til å unngå dem. For disse barna peker reaksjonene i retning av konklusjonene til Judith Wallerstein og hennes kolleger, nemlig at **ubehag og usikkerhet i forbindelse med skilsmisser fører til angst og psykiske problemer hos de fleste barn** (Wallerstein, Blakslee & Lewis, 2000; Wallerstein & Kelly, 1980).

I denne undersøkelsen fortalte flere barn at det emosjonelle ubehaget gjentok seg. Beskrivelsene de ga, tyder på **motløshet og resignasjon, noe som igjen gir indikasjoner på emosjonelle følelser og reaksjoner av mer depressiv karakter.**

Depressive følelser

Flere av barna fortalte at de gråt i forbindelse med foreldrenes krangler. Barna

fortalte at de var triste eller lei seg. Når en jente på 15 (9) år fortalte om sine erfaringer, stod kranglingen mellom foreldrene og at hun selv var lei seg, i fokus. **Selv om foreldrene kranglet mye, ble hun og søsteren lei seg når foreldrene fortalte at de skulle ha en pause i forholdet.** Jenta fortalte at hun i perioden etterpå var så lei seg at hun ikke fulgte med på skolen. Hun var mye syk og opplevde at alt hadde gått galt. Nå var hun, som flere av de andre barna, lei seg for å være budbærer mellom foreldrene.

En gutt på 12 (11) år ble bedt om å beskrive hvordan han hadde det da foreldrene fortalte at de ville bryte samlivet, jf.: *Da tenkte jeg at dette her var litt trist og leit. Foreldrene mine sa at de merket at jeg var lei meg ved at jeg ble litt annerledes i stemmen. Det var akkurat som jeg hadde en klump i halsen. Eller en hårball på en måte. Mamma var ofte til stede når jeg gråt.* Når gutten ble spurt om hvordan han hadde det nå, sa han følgende: *Det er nesten som før. Bortsett fra at jeg har vært litt tristere enn før de flyttet ut, eller når rettssaken begynte. Tristere i anledninger hvor for eksempel jeg snakker om dette her til mamma eller pappa. Får på en måte en klump i halsen. Så begynner jeg å gråte.*

Barna ble spurt om de hadde noen råd å gi andre barn i lignende situasjoner. Flere av svarene var preget av en **oppgittethet over at de ikke kunne påvirke situasjonen.** Siden foreldrene var så uenige, mente de det ble rettssak uavhengig av hva barna måtte mene og gjøre. Som barna i Emerys undersøkelser (1999) er barna i denne undersøkelsen til dels **preget av håpløshet med tanke på framtiden.** Men disse barna knytter sine følelser direkte til selve konflikten mellom foreldrene, en konflikt de ikke ser noen ende på. Tristhet og lykke er motpoler, men hører likevel til innenfor samme følelsesdomene (Ben-Ze'ev, 2000). Lykke er den mest generelle av de positive følelsene og innebærer en generell evaluering av livet som helhet, eller helt sentrale deler av livet. Til forskjell fra medfølelse som rettes mot andre personer, er vi ved tristhet opptatt av at det går dårlig med oss selv eller noen som står oss nær. **De triste barna i denne undersøkelsen er først og fremst opptatt av at det går dårlig med dem selv. Men noen av barna er også triste fordi det går ille med en bror eller en søster, eller med en av foreldrene.**

Sentralt i følelsen av tristhet står opplevelsen av tap. Emery (1999) fant i sin undersøkelse at **barna sørget over at familien hadde blitt oppløst.** Barna i vår undersøkelse har i tillegg opplevd tap av konfliktfrihet mellom foreldrene sine, og de er triste fordi de ikke ser noen avslutning på konfliktene. Barna blir plaget ved at de jevnlig involveres. **De negative opplevelsene forsterkes ved at de heller ikke ser muligheter for å endre situasjonen.** Dette viste seg også på spørsmål om hva de ville ha gjort dersom de hadde hatt en tryllestav. **Nesten alle svarte da at de ønsket at mor og far skulle komme sammen igjen.** Likevel la de fleste til at det nok ikke var håp om at dette kunne skje. Flere av barna viste til egen eller søskens konfirmasjon som konkret eksempel på foreldrekonfliktens pågående styrke og urimelige utslag. **Konfirmasjonene var gjennomført enten ved at de to familiene hadde hver sin feiring, eller at det bare hadde vært feiring med en av familiene. Det var også eksempler på at den ene delen av familien ønsket å delta på feiringen, men verken fikk invitasjon til feiringen eller hilse på konfirmanten.** Barnas forståelse var at det

ene og alene var den andre forelderen som holdt dem utenfor feiringen.

Skam og skyldfølelse

Selv om barna var klar over at konflikten om barnefordelingen var foreldrenes ansvar, viste flere av dem at de hadde skyldfølelse for ulike reaksjoner hos foreldrene som konsekvens av situasjonen. Å ha skyldfølelse er å være lei seg for handlinger en har gjort tidligere eller her og nå. Handlinger som blir evaluert som negative, blir en lei seg for, og en opplever skyldfølelse. Handlinger en evaluerer positivt, gir derimot en opplevelse av stolthet.

En gutt på 17 (11) år ble spurt om hva han husker fra tiden rundt rettssaken, jf.: *Det jeg husker best fra den tiden var at mamma ble syk. Det gikk veldig inn på oss søsken. Vi satt jo der, vi satt ved hvert måltid, og da løp hun ut og spydde. Kanskje bror min reagerte mest på det. Han lå ofte inne hos mamma. Forskjellen på oss var at han viste at han brydde seg, mens jeg viste det ikke i det hele tatt.* Skyldfølelsen for ikke å ha vist at han brydde seg, forsvant ikke selv om moren sa at hennes helseplager ikke var barnas skyld. Skyldfølelsen medførte at barna ikke trodde på det hun sa. Gutten på 17 år anklaget seg selv for at han i en periode etter en av rettssakene holdt seg hjemme fra skolen. Han hadde etter rettens beslutning flyttet til sin mor, men kjedet seg der og mistrivdes på skolen. Gutten beskrev denne perioden som grunnleggende for at han i ettertid kjente seg som en svakere person, med lavere smerteterskel og mer opptatt av egne «vondter». Han opplevde at han fortsatt var helsemessig redusert på grunn av tiden han bodde hos sin mor. Han anklaget seg selv for å ha vært dum og ikke tøff nok til å takle den vanskelige perioden.

På slutten av intervjuet med en gutt på 12 (11) år ble det tydelig at han hadde skyldfølelse for hva han kunne si til sine foreldre og hvordan han skulle snakke med dem, jf.: *Det var greiere å snakke med dere enn det var med mamma og pappa. På spørsmål om hvorfor det, svarte gutten: Det kan komme av at jeg ikke er så redd for å såre den andre.*

Skyldfølelse refererer til en spesifikk handling eller ikke-handling som impliserer normbrudd, gjerne av moralsk karakter. Ved skam tror vi at vi er dårlige mennesker, men ikke primært basert på det vi gjør (Ben-Ze'ev, 2000). For flere av barna gjaldt det at de klandret seg selv for noe de hadde gjort eller for handlinger de burde ha gjort. Handlingene sto som synlige bevis på deres lojalitet til foreldrene. Barnas negative evaluering av sine handlinger innebærer at de angrer på hvordan de hadde oppført seg. Ingen av barna uttrykte at de var stolte over det de selv hadde gjort.

Å ikke bli hørt

På tvers av de fire følelsesuttrykkene står barnas opplevelser av ikke å bli hørt. Både i forbindelse med akutte konfliktsituasjoner og i tilknytning til konflikter som hadde vedvart i flere år, opplevde barna at de voksne ikke vektla det de sa. Dette utløste aggressive følelser som ofte ble avløst av oppgitthet, usikkerhet eller tristhet. Både direkte og indirekte gir barna uttrykk for en håpløshet over ikke å bli hørt. På samme måte som de voksne har barna investert mest følelser i sine nære relasjoner og blir, som de voksne, mest såret når de blir sviktet der. Deres mening får ingen

avgjørende betydning, konflikten mellom foreldrene får prioritet. Ut fra sine erfaringer ble en gutt på 15 år (9) spurt om hvilke råd han ville gi til andre barn i lignende situasjoner: *De må si fra hvor de vil bo, si hva de mener. Men det er ikke noe de kan gjøre, for det blir rettssak uansett. For foreldrene er uenige uansett. Så det er ingenting du kan gjøre.*

Diskusjon

Undersøkelsens hensikt var å få mer kunnskap om barns opplevelse av konfliktfylte samlivsbrudd, og hvorfor dette kan være skadelig for deres utvikling. Vi har lagt vekt på barnas opplevelse i tiden før, rundt og etter at foreldrene hadde gjennomført barnefordelingssak for domstolen. Dette er retrospektive vurderinger hvor faktiske forhold kan være fordreid. Følelsene som barna uttrykker, er imidlertid nåtidige og representerer fenomenologiske realiteter. *En mulig metodisk svakhet kan være at bare den ene av barnas foreldre ble intervjuet.* Informasjonen vi har fått fra barna, kan ha blitt påvirket av dette valget. Hensikten med foreldreintervjuene var å få oversikt over hendelsesforløp og foreldrenes vurdering av barnas situasjon før, under og etter barnefordelingssakene. Dersom vi hadde intervjuet begge foreldrene, kunne foreldrenes konflikter seg imellom komme i fokus. *Resultatene viser at barnas lojalitet ikke alltid var knyttet opp til den som retten ga daglig omsorg.* Dette forteller likevel ikke mer enn at intervju av bostedsforelder ikke nødvendigvis førte til lojalitet bare til denne forelderen. Et annet usikkerhetsmoment knytter seg til hva barnas beretninger om sine erfaringer representerer. På den ene siden kan de tolkes som følelsesmessige reaktiveringer av tidligere belastninger. Dersom de bare var det, vil en anta at det ble synliggjort gjennom intervjuet. Men alle barnas beretninger har god sammenheng når det gjelder hva erfaringene består i, og hvordan de uttrykker sine opplevelser på intervjutidspunktet. Derfor er det grunn til å feste lit til de følelsene som barna formidler som et akkumulert uttrykk for hvordan foreldrekonflikten gjennomgripende har preget dem.

De fleste barn i denne undersøkelsen preges av negative følelser langs fire forskjellige følelsesspekter: aggressive, engstelige og depressive følelser, og skam og skyldfølelse. Styrken i det de uttrykker, sier noe om hvor viktig foreldrekonflikten er for dem. Gjennomgående vektlegger barna opplevelsene som belastende for sin livssituasjon også mange år etter selve samlivsbruddet. *Aggresjon mot en av foreldrene, aggresjon mot dommeren som ikke har trodd på deres historie, redsel og skyldfølelse for å såre foreldrene, samt tristhet og oppgitthet for ikke å kunne endre situasjonen, er erfaringer som gjentar seg.* Til sammen framstår de fleste barna som sårbare ved at de opp til åtte år etter domstolsbehandlingen preges av emosjonelle belastninger. Sårbarheten viser seg som et samlet resultat av barnas livserfaringer og robusthet. Livserfaringene preges av å ha opplevd foreldre som over år har hatt og fortsatt har pågående konflikter. Erfaringene gjelder både kritiske hendelser og konfliktfylte samhandlingsmønstre før, rundt og etter barnefordelingssaken. Traumatiske konflikter mellom foreldrene har festet seg som angstskapende barndoms- og ungdomserfaringer som først og fremst vekker aggressive eller depressive følelser hos barna. *Konfliktene berører fortsatt barna som budbringere mellom foreldrene og ved at de må balansere sine ord og handlinger for ikke å bli*

oppfattet som illojale.

Barns erfaringer er på et vis bilde av en situasjon, der foreldrenes rettigheter som voksne i konflikt har forrang framfor foreldrenes plikter som foreldre. I den protestantiske holdningen var plikten viktigst, og forsakelse var den mest aktverdige grunnholdning. Barnas situasjon i denne undersøkelsen kan sammenliknes med andre gruppers situasjon, ved at vår tids rettighetsetikk i større grad har overtatt for tidligere tiders pliktetikk. Et spørsmål som kan reises i den sammenheng, er om alle barna i kortere eller lengre perioder har hatt tilstrekkelig stabil og god omsorg, slik lov om barneverntjenester (1992) har som grunnleggende kriterium for den daglige omsorgen. Et annet spørsmål er om foreldrene i slike perioder har utøvd det en innenfor familiesosiologien karakteriserer som funksjonelt foreldreskap (Holter, 1975). Noen av funksjonsdimensjonene er for eksempel sosialisering av barna til oppgaver og roller i familie og samfunn, overføring av kunnskap og kulturelle verdier og normer, og utøvelse av sosial kontroll. Konflikten mellom foreldrene kan ha resultert i svikt i de nevnte funksjonene. For, som Rønbeck (2006) konkluderer, erfaringene er at i en barnefordelingssak vil konflikttemaer lett overskygge alle andre temaer.

Ved at belastningene barna opplever, er ulike i omfang og intensitet, kan vi velge å minimalisere risikoen av belastningene, og vi kan overdramatisere risikoen. Spørsmålet blir hva barnas beskrivelser av sine erfaringer forteller om denne risikoen. Er opplevelsene så inngripende at de påvirker og endrer barnas utvikling? Og er beskrivelsene barna gir, så sammenfallende at vi kan si noe sikkert om hvorfor barns utvikling blir skadet ved konfliktfylte samlivsbrudd? For barn som gjennomlever en skilsmisse, hevder Furstenberg og Cherlin (1991) at negative langtidseffekter er verd å bry seg om, men er betydningsfulle kun for en minoritet. Blant foreldre som selv rapporterer om høyt konfliktnivå i forbindelse med samlivsbruddet, mente halvparten av foreldrene at barna hadde hatt behov for profesjonell hjelp etter samlivsbruddet (Thuen, 1997). Tilsvarende for foreldre som ikke oppga å ha konflikter seg imellom, var ca. ti prosent. Selv om flertallet av barna i vår undersøkelse hadde aggressive følelser overfor en av foreldrene, så opplevde de at de var fanget i en lojalitetskonflikt mellom foreldrene. Buchanan, Maccoby og Dornbusch (1996) konkluderer ut fra sine undersøkelser med at slike konflikter er særlig skadelige for barna. Dersom denne forutsetningen legges til grunn, representerer barn fra vår undersøkelse en gruppe som har større risiko for å utvikle psykososiale problemer.

Konflikten mellom foreldrene var vanskelig å leve med mens foreldrene bodde sammen. I ettertid er barna det eneste bindeleddet mellom foreldrene, et bindeledd som må bære beskrivelser og beskyldninger mellom foreldrene. Mens Buchanan et al. (1996) vektlegger ulike regler og grenser hos foreldrene som grunnlag for utvikling av antisosial atferd, preges barna i vår undersøkelse mer av at de selv representerer uenigheten mellom foreldrene. Barnas aggressive følelser rettes i dominerende grad mot den ene forelderen. Samtidig uttrykker de oppgitthet og bitterhet over at deres situasjon ikke ser ut til å endre seg. På dette grunnlaget kan følelser fra det depressive spekteret bli særlig aktuelle for disse barna. Med gjentatte situasjoner der barnas uønskede emosjoner aktiveres, øker mulighetene for at hendelsene over tid

påvirker deres utvikling negativt. De sterke følelsene framstår slik som reaksjoner på blokkering av grunnleggende psykologiske behov.

Barnas følelser og reaksjoner kan også forklares ut fra at de hadde lite eller ingen informasjon om grunnlaget for konflikten mellom foreldrene. Konflikten framsto uten mening for barna. Enda mindre vanlig enn å gi barna informasjon var det å etterspørre barnas kunnskap og vurdering. Barna hadde dermed liten innflytelse over spørsmål som hvordan samværsordningen skulle tilpasses deres ønsker og behov. De aggressive følelsene kan ses som resultat av at barna på grunnleggende vis opplevde at de ikke ble sett eller hørt.

Deres anstrengelser for å få oppmerksomhet om seg og sine behov ble av barna oppfattet som ikke å ha betydning. Ofte var tristhet og misnøye knyttet til barnas aggressive følelser. Tristhet er en passiv følelse som har mer med tap enn med skade å gjøre. Oppfatningen av at konflikten var meningsløs, kan derfor bidra til barnas følelse av å være trist og lei seg.

En fellesnevner for barna var at de opplevde ikke å bli hørt. Både i henhold til FNs Barnekonvensjon av 1989, artikkel 12, og lov om barn og foreldre av 1981, §§ 31 og 33, er det bestemt at barn skal bli hørt, og at meningen deres skal bli tillagt vekt. Stortinget vedtok i 2003 at Barnekonvensjonen skal være en del av norsk lov. Det er derfor i strid både med bestemmelsene og intensjon i gjeldende lovgivning. Sett i forhold til vår «tidsånd», der Barnekonvensjonen legges til grunn på områder der barnets interesser berøres, kan det knyttes betydelig bekymring til dette funnet. Når de voksnes konflikter blir store nok, ser det ut til at desentrering og omsorg for egne barn reduseres i en alvorlighetsgrad som truer barnas utvikling og helse.

I dette utvalget er det en tendens hos flertallet av barna til polariserte standpunkter. Tendensen kan være tilfeldig, basert på sammensetningen av utvalget. Det ser ut som om barna med tiden utvikler en sterkere lojalitet til den forelder de bor med. De har forståelsen for denne forelderens situasjon og handlinger, og de kontrasterer foreldrenes beslutninger i situasjoner som er viktige for dem. Konfirmasjon er eksempel på en situasjon der barna viser forståelse for bostedsforelderens analyse og argumentasjon. Noen barn viser ikke de samme polariserte standpunktene. De er først og fremst opptatt av ikke å være illojale mot noen av foreldrene. Derfor prøver de gjennomgående å balansere sine meninger. Hos noen barn er lojaliteten konfliktfylt på grunn av uenighet med bostedsforelderens økonomiske forpliktelser mellom foreldrene. Disse barna er opptatt av økonomisk rettferdighet, de legger ikke skjul på sine meninger, og de mistenker at bostedsforelderens valg styres av økonomiske motiver.

Når barn opp til åtte år etter domstolsbehandling av foreldrenes samlivsbrudd opplever at foreldrekonflikten griper inn i og fortsatt påvirker deres hverdag, gir det indikasjoner på betydelige belastninger på barnas utvikling og livskvalitet. For flere av barna i denne undersøkelsen er belastningene over mange år så omfattende at de kunne ha bruk for profesjonell hjelp for å bearbeide sine erfaringer.

Avslutning

Denne undersøkelsen indikerer at barn ikke kan beskytte seg mot foreldrenes

konflikter, selv om domstolen har tatt det formelle ansvaret for barnefordelingen. For noen barn har domstolsprosessen bidratt til opplevelser av ikke å ha bli sett eller hørt i spørsmål som har stor betydning for deres livskvalitet og framtidsutsikter. For de fleste barna oppleves domstolens behandling av konflikten, og selve beslutningen, som mindre betydningsfullt. Det er den stadig pågående konflikten mellom foreldrene barna er opptatt av og som de ikke unnslipper. Foreldrenes rett til å være i konflikt har fått forrang framfor plikten som foreldre. Barna opplever at de i liten grad blir sett og hørt av foreldrene.

Det er ikke slik at «tiden leger alle sår». Tvert om er det flere av barna som har sterkere aggressive følelser overfor en av foreldrene etter som årene har gått. Reaksjonen har ført barna inn i en hverdag mer preget av tristhet og resignasjon. Følelsene deres kan betraktes som reaksjoner på blokkering av grunnleggende psykologisk behov som over tid er til skade for deres utvikling og livskvalitet. Det viktigste tiltaket vil derfor være at foreldrene klarer å håndtere uenighet på en konstruktiv måte. Selv om vi i denne undersøkelsen ikke kan si noe om hva som er årsak eller virkning, er det grunn til å stille spørsmål om rettssaker i det hele tatt er hensiktsmessig ved foreldrekonflikter. En rettssak inviterer nemlig partene til konkurrerende atferd, en atferd som kan virke ødeleggende på forholdet mellom partene, selv om saken løses. Siden man ikke kan oppløse et foreldreskap, er det viktig å legge til rette for måter å håndtere konflikter på som tar hensyn til dette og til barns avhengighet av et funksjonelt foreldreskap. En vei å gå kan være å styrke meklingsordningen slik at rettssak blir et sjeldnere alternativ.

For barn som likevel kommer i en liknende situasjon som disse barna, kan det være til hjelp at de gjennom møter med andre barn med liknende livserfaringer får bearbeidet sine opplevelser. Slike grupper finnes i noen få kommuner i dag. Dette tilbudet bør gjennomgå systematisk utprøving og evalueringer. Dessuten trengs det forskning om hvordan foreldre klarer å håndtere uenighet seg imellom, samtidig som de klarer holde fokus på barnas psykologiske behov.

ABSTRACT

High conflict parental divorce from a children's perspective: The importance of understanding and of emotional reactions

This article presents data from a study based on children's experiences of high-conflict parental divorce that resulted in court-ordered custody. The authors enquire as to how children perceive and interpret conflict, and how they react to it? In all cases, custody was determined by the courts. Data were collected through interviews with 18 children aged 11 to 19 years, and separate interviews with the parent who was granted daily custody (seven mothers and five fathers). The study concludes that the children's emotions, involved elements of aggression, anxiety, depression, shame and guilt. Despite court-ordered custody, it seems that children are unable to protect themselves from parental conflicts. The children's main concern relates to the continuing conflict between their parents from which they cannot escape. Findings from this study suggest that law courts do not serve as an appropriate arena for solving post divorce

parental conflicts.

Key words: parental divorce; conflict; children's experiences; emotions

Per Arne

Rød

Høgskolen i Bergen

Haugeveien 28

Pb. 7030

5020 Bergen

Tlf. 930 61 765

E-post per.arne.rod@hib.no

Referanser

- Amato, P. R. & Keith, B. (1991). Parental divorce and well-being of children: a meta-analysis. *Psychological Bulletin*, *110*, 26-46.
- Amato, P. R. (2001). Children of divorce in the 1990s. An Update of the Amato and Keith (1991) meta analysis. *Journal of Family Psychology*, *15*, 355-370.
- Ahrons, C. R. & Rodgers, R. H. (1987). *Divorced families. A multidisciplinary developmental view*. New York: Norton.
- Ben-Ze'ev, A. (2000). *The subtlety of emotions*. Cambridge, Mass.: The MIT Press.
- Borrine, M. L., Handal, P. J., Brown, N.Y. & Searight, H. R. (1991). Family conflict and adjustment in intact, divorced, and blended families. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, *59*, 753-755.
- Breidablikk, H.J. & Meland, E. (1999). Familieoppløsning i barndom – helse og helseatferd i ungdommen. *Tidsskrift for Den norske lægeforening*, *119*, 2331-2335.
- Breivik, K. & Olweus, D. (2006). Adolescent's adjustment in four post-divorce family structures single mother, stepfather, joint physical custody and single father families. *Journal of Divorce & Remarriage*, *44*, 99-124.
- Bruner, J. S. (1987). Life is a narrative. *Social Research*, *54*, 11-32.
- Buchanan, C. M., Maccoby, E. E. & Dornbusch, S. M. (1996). *Adolescents after divorce*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Emery, R. (1999). *Marriage, divorce, and children's adjustment*. (2nd ed.). London: Sage Publication.
- FNs konvensjon om barnets rettigheter av 20. november 1989
- Furstenberg, F. F. & Cherlin, A. J. (1991). *Divided families. What happens to children when parents part?* Cambridge, Mass.: Harvard University Press.

- Giorgi, A. (1985). Sketch of a psychological phenomenological method. I: A. Giorgi (Ed.), *Phenomenology and psychological research* (ss. 8–22). Pittsburg, PA: Duquesne University Press.
- Hansagi, H., Brant, L. & Andreasson, S. (2000). Parental divorce: psychosocial well-being mental health and mortality during youth and young adulthood. A longitudinal study of Swedish conscripts. *European Journal of Public Health, 10*, 86–92.
- Holter, H. (red.) (1975). *Familien i klassesamfunnet*. Oslo: Pax Forlag.
- Haavind, H. (1987). *Liten og stor. Mødres omsorg og barns omsorgsmuligheter*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Haavind, H. (2000). På jakt etter kjønnede betydninger. I: H. Haavind (red.), *Kjønn og fortolkende metode: Metodiske muligheter i kvalitativ forskning* (ss. 7–60). Oslo: Gyldendal.
- Kvale, S. (2005). *Det kvalitative forskningsintervju*. Oslo: Gyldendal
- Lov om barn og foreldre av 8. april 1981
- Lov om barneverntjenester av 17. juli 1992.
- Moxnes, K., Haugen, G. M. D. & Holter, T. (1999). *Skilsmisens virkning på barn. Foreldres oppfatning av skilsmisens konsekvenser for deres barn*. Rapport. Trondheim: Allforsk.
- Moxnes, K. (2001). Felles foreldreskap etter skilsmisens. I: K. Moxnes, I. Kvaran, H. Kaul og I. Levin (red.), *Skilsmisens mange ansikter. Om barn og foreldres erfaringer med skilsmisse*. (ss. 105–120). Kristiansand: Høyskoleforlaget.
- Nævdal, F. & Thuen, F. (2004). Residence arrangements and well-being: A study of Norwegian adolescents. *Scandinavian Journal of Psychology, 45*, 363–371.
- Polkinghorne, D. (1996). Narrative knowing and the study of lives. I: J. E. Borren, G. M. Kenyon, J. E. Ruth, J. J. Schroots & T. Svensson (Eds.), *Aging and biography. Explorations in adult development* (ss. 77–99). New York: Springer.
- Rønbeck, K. (2006). Foreldre i konflikt – Forhandlingsbasert sakkyndighetsarbeid etter barneloven. *Tidsskrift for Norsk Psykologforening, 43*, 338–346.
- Skjørten, K. (2005). *Samlivsbrudd og barnefordeling*. Oslo: Gyldendal.
- Skevik, A. & Hyggen, C. (2002). Samværsfedres situasjon. Rapport fra en spørreundersøkelse. Oslo: NOVA: Rapport 15/2002.
- Thuen, F. (1997). *Livet etter skilsmisens. Psykologiske reaksjoner på samlivsbrudd*. Rapport nr. 1. Institutt for samfunnspsykologi, Universitetet i Bergen.
- Thuen, F. (2004). *Livet som deltidsforeldre*. Bergen: Fagbokforlaget.
- Wallerstein, J. & Kelly, J. B. (1980). *Surviving the breakup: How children and parents cope with divorce*. New York: Basic Books.
- Wallerstein, J., Lewis, J. & Blakeslee, S. (2000). *The unexpected legacy of divorce: A*

twenty-five years landmark study. New York: Hyperion.

Øberg, B. & G. Øberg (1987). *Skiljas, men inte frå barnen*. Båras: Natur och Kultur.

Tidsskrift for Norsk
Psykologforening

Postboks 419 Sentrum, N-
0103 Oslo

Tlf. (+47) 23 10
31 30

Telefaks: (+47) 22 42
44 20

Ansvarlig redaktør: Bjørnar Olsen
bjornar@psykologtidsskriftet.no

RSS | Tips og tekster:
redaksjonen@psykologtidsskriftet.no

Nettansvarlig: Arne Olav L. Hageberg
arne.olav@psykologtidsskriftet.no

Annonser og abonnement:
tidsskrift@psykologtidsskriftet.no

Utgitt av Norsk Psykologforening: www.psykologforeningen.no